

Susitarimai dėl bylos rezultato baudžiamojoje teisėje

Justas Namavičius

MRU, 2016.11.25

Gerbiami konferencijos dalyviai,

Pradžioje trumpai apibrėšiu savo pranešimo dalyką:

Pirma: Kas yra susitarimas? - tai vienoks ar kitoks proceso šalių kompromisas, kiekvienai siekiant kuo didesnės naudos, su tam tikru lūkesčiu (bet nebūtinai įsipareigojimu), kad susitarimo bus laikomasi. Beje, jį nebūtina įsivaizduoti kaip kažkokį formalų sandorį, kuomet viskas gražiai surašoma ir užantspauduojama; susitarimas yra bet koks proceso šalių elgesys, turintis konsensuso elementų, lietuviškai tariant „Tu man – aš Tau“, ir kuomet teisinė ar faktinė proceso situacija suteikia tam tikras elgesio alternatyvas.

Antra: Kas gali būti bylos rezultatas? Pagal mūsų teisę tai gali būti procesinis bylos nuraukimas, atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės arba nuolaidos suteikimas skiriant bausmę. Tačiau susitarimo rezultatu negali būti išteisinamasis nuosprendis, nes tai iš esmės reikštų, jog susitariama dėl byloje nustatinėjamų faktinių veikos aplinkybių. Jau šioje vietoje tai verčia suklusti, nes rodo tam tikrą susitarimo šalių santykių asimetriją.

Ir trečia: kokios yra įtariamojo ar kaltinamojo asmens pareigos, vykdant susitarimą? Šiuo požiūriu galima atskirti dvi susitarimo formas pagal tai, ar susitarimo esmė yra tik asmens prisipažinimas padarius savo paties veiką, ar kuomet jis papildomai turi įduoti kitus. Pirmą formą yra tas tikrasis „sandėris“ (angl. *plea bargain* arba *plea deal*), kuomet asmeniui suteikiama nuolaida mainais už palankų procesinį elgesį. Antroji yra taip vadinamasis karūnos (arba valstybės) liudytojas, kuris suteikia informacijos apie kitų asmenų – dažniausiai savo bendrininkų – nusikalstamas veikas (Anglijoje vadinamas *King's [Queen's] evidence*, JAV *state witness*, Vokietijoje *Kronzeuge*). Svarbu suvokti, kad šių abiejų susitarimo formų tikslai nėra visai tapatūs. Sandėris turi gana siaurą motyvą: pagreitinti ir supaprastinti baudžiamąjį procesą, taupant teisėsaugos resursus arba dorojantis su eilinių bylų gausa, arba, atvirkščiai, „pasitruptinant kelią“ itin sudėtingose bylose, kurių trukmė ir baigtis neaiški. Tuo tarpu karūnos liudytojo susitarimas siekia panaudoti įtariamąjį kaip liudytoją tiriant kitų asmenų bylas, kurios be jo parodymų galimai nebūtų išaiškintos arba išaiškintos tik su dideliais sunkumais. Čia įstatymų leidėjas ne tik siekia palengvinti įprastinį baudžiamosios justicijos

darbą, bet ir gana tiesiogiai įgyvendinti policinę prevenciją kovoje prieš organizuotą nusikalstamumą.

Tačiau abu atvejai panašūs tuo, kad susitarimu į baudžiamąjį procesą yra įvedami konsensualiniai elementai, kurie viešojo proceso tradicijoje užaugusiai kontinentinei teisei nėra savaime suprantami. Aptarti visų susitarimo aspektų šiame pranešime vargu ar spėsiu, bet pagrindinius punktus galima nurodyti. Problematika apima tiek baudžiamojo proceso esmines kategorijas, tiek ir materialiosios baudžiamosios teisės principus.

Jeigu pažvelgsime į baudžiamąjį procesą, iškart pamatysime, kad jo esminė koncepcija nėra itin palanki susitarimams. Bylos turi būti išnagrinėtos greitai, bet tuo pačiu ir išsamiai, įrodymų tyrime siekiant nustatyti objektyvią tiesą bei individualizuoti asmens kaltę. Taipogi procese galioja legalumo bei rungimosi principai, o teisingumą, kaip žinia, vykdo tik teismas, įrodymus vertindamas pagal savo vidinį įsitikinimą, pagrįstą betarpišku, išsamiu ir nešališku visų bylos aplinkybių išnagrinėjimu. Tuo pačiu tai reiškia, kad teisinės pasekmės turi būti galutinis bylos nagrinėjimo rezultatas, taigi neišplaukti iš išankstinių arba nepakankamai išsamiai pagrįstų nuostatų, ar juo labiau iš dispozicinio susitarimo. Todėl Lietuvoje bet koku atveju būtų gana keblu įteisinti grynakraujį „sandėrį“ arba „liudytojo imunitetą“, kurio taikymo sąlygos būtų formuluojamos susitarimu tarp įtariamojo ir teisėsaugos institucijų, teismui geriausiu atveju paliekant antraeilę rolę paviršutiniškai patikrinti susitarimo pagrįstumą, iš esmės netiriant bylos. Tai, ką aš dėstau, nėra visai teorija, nes panašaus turinio pasiūlymai jau yra tapę teisės aktų projektais: vienas, dėl sandėrio, buvo svarstomas 2010 metais, kitas, dėl karūnos liudytojo, šiuo metu vaikščioja po Seimą.

Bet pažvelkime, ką turime dabar galiojančiame įstatyme!

Sandėriui artimiausia nuostata yra įtvirtinta baudžiamojo kodekso 64-1 straipsnyje, kuris nustato, kad jeigu byla buvo išnagrinėta supaprastintame procese arba atlikus sutrumpintą įrodymų tyrimą, bausmė nuteistajam, jei šis prisipažįsta, sumažinama vienu trečdaliu. Reikia pastebėti, kad bent patylomis šiokius tokius „sandėrio“ momentus jau savaime gali turėti baudžiamasis įsakymas bei sutrumpintas įrodymų tyrimas, nes šios proceso formos reikalauja asmens sutikimo, o sutrumpinto įrodymų tyrimo atveju – ir prisipažinimo. Kaip bausmių skyrimo taisyklė BK 64-1 straipsnis yra susilaukęs nemažai kritikos dėl neaiškaus atskaitos taško paskirti bausmei, kaip ir dėl keblaus sisteminio suderinamumo su kitomis įstatyme numatytomis bausmės sušvelninimo galimybėmis. Bet ir kaip procesinė nuostata jis yra gana problematinis, nes savyje turi esminį prieštaravimą: Visų supaprastinto proceso formų atžvilgiu yra reikalaujama, kad bylos aplinkybės būtų pakankamai aiškios, taigi nebūtų

poreikio nagrinėti bylą bendra tvarka. Tačiau jeigu nutarsime, kad bylos aplinkybės yra „aiškios“, tuomet nelabai suprantama, kam apskritai reikalingas asmens prisipažinimas bei palankaus procesinio elgesio skatinimas sušvelninant bausmę? Kitaip tariant, jeigu objektyvios tiesos nustatymas byloje nekelia sunkumų, sandėris iš esmės netenka prasmės. Taigi kokią funkciją šis įstatymas iš tiesų vykdo? Įmanomi du scenarijai: vienas būtų toks, kad būtent asmens prisipažinimas yra reikalingas didesniam bylos aiškumui pasiekti. Tačiau tuo pačiu tai reiškia, kad byla iki šiol tokia jau baisiai aiški nebuvo. Savaiame geranoriško procesinio elgesio skatinimas gal ir atrodo neblogas dalykas, bet tai, kad kaltinamojo informacija visgi tampa tokia reikalinga, jog dėl jos tenka sudarinėti sandorį, jau šiek tiek diskredituoja patį supaprastiną procesą. Be to, reikėtų pagalvoti, ar kaltinamojo prisipažinimas ilgainiui netaps taip vadinama „įrodymų karaliene“, savo formalumu artima inkviziciniam procesui, kuri užgoš, o kartais net atstos kitas įrodinėjimo priemones. Jau psichologiškai vieną kartą sudarytas sandoris justicijų atstovų dėmesį nukreipia į tam tikrą nusikalstamos veikos scenarijų, ir ieškoti alternatyvių versijų tampa sunkiau. Lygiai taip pat nebus sugrįžimo į proceso „nulinę padėtį“, jeigu susitarimas žlugs.

Dar galima galvoti antrą scenarijų, kuris yra daug blogesnis: taip yra, jei asmens prisipažinimas turėtų tarnauti tik kaip priemonė proceso eigai pagreitinti, taupant justicijos – o kartais galbūt ir gynybos – resursus. Čia baudžiamasis procesas bent jau iš dalies atsisakytų reikalavimo tirti objektyvią tiesą, ir taip tam tikra prasme sukorumpuotų proceso šalis, jas stumdamas į abipusę priklausomybę, objektyvų bylos nagrinėjimą pakeičiant momentinių poreikių patenkinimu. Beje, šitaip nukristumėme žemiau inkvizicinio proceso standartų: jame asmens prisipažinimas bent jau tarnavo kaip tiesos išaiškinimo priemonė, tegul ir ne visuomet racionali; tuo tarpu „postmodernus“ procesas jame matytų tik galimybę greičiau užversti vieną bylą ir pereiti prie kitos.

Šiame kontekste dar reikėtų įdėmiau pažiūrėti, ar taip vadinamas geranoriško kaltinamojo elgesio skatinimas kai kuriais atvejais nebus nulemtas objektyvių aplinkybių. Kartais sandėris kaltinamajam bus visai palankus, jei sunkesni bylos faktai lieka arba nepastebėti, arba sankcionuojami itin švelniai (taigi taupydama resursus justicija laimi, bet kaip justicija pralaimi). Tačiau įmanoma ir tokia situacija, kuomet asmuo gali būti netiesiogiai skatinamas be pagrindo kaltinti save, ir, bijodamas neprognozuojamo teismo sprendimo, verčiau pasirinks „lengvatinę“ atsakomybę. Tačiau net jeigu taip ir neatsitiks, skatinimas atsisakyti įprastinių gynybos teisių lieka gana keblus. Paskata privilegijuoti nuolankų kaltinamąjį tuo pačiu metu reiškia žinutę nenuolankiam, jog jis tokios teisės nesulauks, o gal ir dar blogiau. Tuo tarpu nekaltumo prezumpcijos principas asmenį, kuris kooperuojasi, ir tą, kuris atsisako tai daryti,

iš esmės traktuoja lygiai. Beje, iš praktikų esu girdėjęs atvejį, kuomet kaltinamajam „pasiūlyta“, bet jo atmesta sankcija gana drastiškai išsiskyrė nuo galų gale paskirtos bausmės bendra tvarka išnagrinėjus bylą. Tai rodo arba teisėjo šališkumą, arba tokį pradinį bylos ištirtumo laipsnį, kuriam esant siūlyti sandėrį teisingumo principo požiūriu būtų buvę gana keblu.

Šiek tiek kitoks vaizdas susidaro vertinant karūnos liudytojo procesą. Viena vertus, ir šiam institutui galioja tie patys viršuje paminėti „sandėrio“ probleminiai aspektai, galbūt netgi labiau, kadangi asmuo be savęs dar ir įduoda kitus. Tuo pačiu kyla ir klausimas, ar karūnos liudytojo naudojimu žadami proceso „pagerinimo“ efektai vėl nebus panaikinami poreikiu rūpestingai patikrinti tokio liudytojo parodymus papildomais duomenimis, kad nepažeisti kitų kaltinamųjų teisių. Esama ir esminių tokio sandėrio abejonių; šioje vietoje tik trumpai pacituosiu *Bekariją*, kuris teigė, jog „<...> teismas parodo savo neužtikrintumą bei silpnumą įstatymo, ieškančio pagalbos pas tą, kuris jį pažeidė.“

Kita vertus, karūnos liudytojo privilegijavimu daromi kompromisai baudžiamosios teisės principams bent jau turi suprantamesnį tikslą – prevenciškai užkardyti organizuotą nusikalstamumą, jeigu suteikta informacija padeda pakirsti organizuotos grupės ar nusikalstamo susivienijimo veiklą.

Pažvelkime, ką sako mūsų įstatymai.

Pagrindinė karūnos liudytojo nuostata yra baudžiamojo kodekso 39-1 straipsnis, kuris tam tikromis aplinkybėmis numato galimybę bendradarbiaujantį asmenį atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės. Vienas šios nuostatos ypatumas yra tas, jog nuolaida, kurią teismas gali, bet neprivalo suteikti liudytojui, yra arba maksimali, arba išvis jokios (neskaitant bausmių skyrimo taisyklės 62 straipsnyje už dalyvavimą tyčia nužudant). Tai įtariamąjį gali įstumti į dviprasmišką procesinę situaciją: ir labai aktyviai kooperuojantis jam iki galo lieka neaišku, ar prisipažinimas bei bendradarbiavimas pasiteisins, ar jam visgi geriau blokuoti ir laikytis grynai gynybinės taktikos. Tuo tarpu justicija tokios dilemos neturi, bet jos elgesys taipogi nevienareikšmiškas: viena vertus, teisėsaugos institucijos yra suinteresuotos išspausti kokią tik įmanomą naudą iš įtariamojo parodymų, tačiau, kita vertus, teismai (dėl suprantamų priežasčių) gana konservatyviai traktuoja atleidimo kriterijus. Pavyzdžiui, šansai gauti atleidimo privilegiją gerokai sumažėja, jei, asmuo tyrimo pradžioje dar neigė savo kaltę, bendradarbiavo tik prispirtas išorinių aplinkybių, tiriamos veikos hipotetiškai galėjo būti atskleistos ir be jo bendradarbiavimo (nors tai, beje, savaime nėra įstatymo požymis) arba kiti

bendrininkai taipogi duoda parodymus. Kitaip sakant, bendradarbiavimo „paslaugos“ stengiamasi neatsisakyti, tačiau kriterijai suteikti atlygį yra ganėtinai aukšti. Tame savime dar nerastume kažko neigiamo, nes ir įstatymo suteikiama nuolaida yra pati didžiausia. Tačiau kaip tik šis gana radikalus „arba-arba“ sprendimas išryškina jau ir taip neišvengiamus prieštaravimus: justicijai reikia kuo daugiau informacijos, bet tuo pačiu ir visiško įtariamojo „nuoširdumo“ bei „laisvos valios“. Tuo tarpu pastarojo perspektyva svarbi bus ne tiek laisva valia, kiek sandėrio aspektas, ar mainai apsimoka, ir ar jie pavyks. Galų gale pripažinkime, ši nuostata nebuvo rašoma resocializacijos pagrindais, kaip reakcija į kažkokį asmens nuoširdumą ar gailėjimąsi. Tuo tarpu galimybės palengvinti baudžiamąją atsakomybę už „mažiau nuoširdų“, bet pakankamai svarų bendradarbiavimą, kuris nepasiekia BK 39-1 str. reikalaujamo intensyvumo, yra ribotos. Teismų praktikoje esu radęs atvejų, kuomet kaltinamasis teigė, jog ikiteisminio tyrimo institucijos jam esą pažadėjo lengvatas už bendradarbiavimą, tačiau šios be pagrindo liko nesuteiktos. Vertinti tokius skundus, žinoma, reikėtų atsargiai, tačiau kritiniais atvejais, jei iš tiesų būta pernelyg gražių pažadų ar netgi spaudimo iš teisėsaugos pusės, proceso sąžiningumo aspektu svarstytinas baudžiamojo kodekso 54 str. 3 d. taikymas skiriant švelnesnę, negu įstatymo numatytą, bausmę.

Čia išdėstytą problemą galbūt spręstų šiuo metu siūlomas imuniteto suteikimas: jau ikiteisminio tyrimo metu įtariamasis su teisėsaugos institucija pasirašytų atitinkamą susitarimą, kuris įvykdymo atveju taptų įpareigojančiu, kas be abejonės skatintų įtariamojo motyvaciją kooperuotis. Tačiau, kaip jau sakiau anksčiau, tokia taisyklė prieštarautų tiek legalumo principui, tiek reikalavimui betarpiškai ir išsamiai išnagrinėti bylą teisme. Dėl to aš gana skeptiškai žiūriu ir į dabar numatytą galimybę bendradarbiaujančiam asmeniui nutraukti bylą ikiteisminio tyrimo teisėjo sprendimu, nes ir čia teisinės pasekmės nustatomas anksti, kai bylos faktinės aplinkybės ne visuomet bus pakankamai aiškios.

Be to, tokia kategoriška maksimalios nuolaidos suteikimo ar nesuteikimo taisyklė kelia didelių abejonų teisingumo bei lygybės principų atžvilgiu. Be jau minėtų procesinio kaltinamojo statuso ypatumų, karūnos liudytojo nuostata radikaliai, iki tyčinio nužudymo ribos, privilegijuoja kaip tik tuos asmenis, kurių veikos, lyginant su visais kitais, pagal bendrą įstatymo vertinimą yra gerokai pavojingesnės. Paradoksalu, bet valstybė šiuo požiūriu net turi netiesioginį interesą, kad įtariamasis būtų kuo giliau įklimpęs į organizuotą nusikalstamumą.

Tad jeigu jau imtis reformos, tuomet galbūt tinkamesnė vieta karūnos liudytojui būtų bausmių skyrimo taisyklės. Čia reikėtų apgalvoti tiek bendras atsakomybę lengvinančias aplinkybes, tiek ir 62 straipsnyje numatytą galimybę skirti švelnesnę, negu įstatymo numatytą, bausmę (formaliai jos yra netgi griežtesnės nei atleidimas pagal 39-1 str.). Galbūt tai suteiktų daugiau

lankstumo teisėjo diskrecijai, o tuo pačiu ir labiau atsižvelgtų į lygybės, teisingumo bei proceso betarpiškumo principus. Beje, tuomet gal būtų galima lanksčiau žiūrėti ir į kaltinamojo indėlį, ir – pabaigai tapsiu provokatoriumi –daugiau koncentruotis į suteiktos informacijos vertingumą, bet ne kaltinamojo savanoriškumą ar netgi prisipažinimą.

Dėkoju už dėmesį.